

Собор Паризької Богоматері

КУПИТИ

Кілька років тому, оглядаючи Собор Паризької Богоматері чи, точніше кажучи, нишпорячи в ньому, автор цієї книги виявив у темнім закутку однієї з веж начертане на стіні слово:

Ці досить глибоко вкарбовані в камінь, почорнілі від часу великі грецькі літери, у формі й розміщенні яких було щось притаманне готичній каліграфії, літери, які немовби свідчили про те, що начертані вони рукою людини середньовіччя, а особливо їхній зловісний і фатальний зміст глибоко вразили автора.

Він запитував себе, він намагався збагнути, яка то стражденна душа не схотіла покинути світ, не залишивши на чолі старої церкви цього тавра злочину чи нещастя.

Минув час, і стіну (тепер я вже не пригадую навіть яку) обмазали чи обшкрябали, і напис зник. Саме так ось уже протягом двох століть поводяться з чудовими храмами середньовіччя. Їх нівечать всіляко — зсередини і зовні. Священик їх перефарбовує, архітектор обшкрябує, а згодом приходить юрба, яка їх руйнує.

Отож нічого вже не лишилося від таємничого слова, викарбованого на стіні похмурої вежі Собору Паризької Богоматері, нічого не лишилось і від невідомої долі, про яку так сумовито розповідало це слово, — нічого, крім нетривкого спогаду. Людина, яка начертала це слово на стіні, багато століть тому зникла, так само зникло із стіни храму слово, та й сам храм, може, незабаром зникне з лиця землі. Саме це слово й спричинилося до написання цієї книги.

Віктор Туча

СОВОР Паризької Вогоматері

© Видавництво "НК-Богдан"

ISBN 978-966-10-7650-0

Віктор Гюго

СОБОР ПАРИЗЬКОЇ БОГОМАТЕРІ

Кілька років тому, оглядаючи Собор Паризької Богоматері чи, точніше кажучи, нишпорячи в ньому, автор цієї книги виявив у темнім закутку однієї з веж начертане на стіні слово:

ANATH¹

Ці досить глибоко вкарбовані в камінь, почорнілі від часу великі грецькі літери, у формі й розміщенні яких було щось притаманне готичній каліграфії, літери, які немовби свідчили про те, що начертані вони рукою людини середньовіччя, а особливо їхній зловісний і фатальний зміст глибоко вразили автора.

Він запитував себе, він намагався збагнути, яка то стражденна душа не схотіла покинути світ, не залишивши на чолі старої церкви цього тавра злочину чи нещастя.

Минув час, і стіну (тепер я вже не пригадую навіть яку) обмазали чи обшкрябали, і напис зник. Саме так ось уже протягом двох століть поводяться з чудовими храмами середньовіччя. Їх нівечать всіляко — зсередини і зовні. Священик їх перефарбовує, архітектор обшкрябує, а згодом приходить юрба, яка їх руйнує.

Отож нічого вже не лишилося від таємничого слова, викарбуваного на стіні похмурої вежі Собору Паризької Богоматері, нічого не лишилось і від невідомої долі, про яку так сумовито розповідало це слово, — нічого, крім нетривкого спогаду. Людина, яка начертала це слово на стіні, багато століть тому зникла, так само зникло із стіни храму слово, та й сам храм, може, незабаром зникне з лиця землі. Саме це слово й спричинилося до написання цієї книги.

Березень 1831

КНИГА ПЕРША

І. ВЕЛИКИЙ ЗАЛ

Триста сорок вісім років, шість місяців і дев'ятнадцять днів тому парижани прокинулися від гучного калатання всіх дзвонів за мурами Сіте², Університету й Міста.

А проте 6 січня 1482 року не було якимось визначним в історії днем. Не було нічого надзвичайного в події, що з раннього ранку сколихнула і дзвони, і городян Парижа. Не було ні наскоку пікардійців чи бургундців, ні процесії із святими мощами, ні бунту лааських школярів, ні в'їзду «нашого грізного володаря, його милості короля», ні навіть якоїсь цікавої страти злодіїв і злодійок на шибениці біля будинку паризького суду, ні несподіваного приїзду, такого частого в п'ятнадцятому столітті, якогось іноземного посольства у роззолоченому вбранні й прикрашених султанами головних уборах. Тільки два дні тому, на превелику досаду кардинала Бурбонського, кавалькада вершників фламандських послів прибула в Париж, щоб укласти договір про шлюб дофіна з Марґаритою Фландрською*. Щоб догодити королю, кардинал був змушений виявляти прихильність до цієї неотесаної галасливої юрби фламандських бургомістрів і в своєму Бурбонському палаці вшановувати їх показом «прегарних мораліте³, соті⁴ та фарсу», а злива тим часом нищила його розкішні килими, розстелені перед входом до палацу.

Подією, що 6 січня «схвилювала весь простолюд Парижа», як каже Жан де Труа*, було подвійне, з давніх-давен об'єднане торжество з нагоди дня Богоявлення і свята блазнів.

Цього дня мали запалювати святкове вогнище на Гревському майдані, саджати традиційне деревце біля Бракської каплиці та показувати містерію в Палаці правосуддя. Про це ще напередодні на всіх перехрестях оголосили під звуки сурм герольди пана прево⁵, вдягнуті в красиві фіолетові камлотові опанчі з великими білими хрестами на грудях.

Отож із самого ранку, замкнувши свої домівки та крамнички, юрби городян і городянок поспішали звідусіль до названих трьох місць. Кожен обрав собі видовище до смаку: хто вогнище, хто саджання деревця, а хто — містерію. Слід віддати належне споконвічному здоровому глуздові паризьких зівак: більшість їх прямувала на святкове вогнище, що якнайкраще відповідало порі року, або на містерію, до Великого залу Палацу правосуддя, що мав добрі стіни й покрівлю, а бідне, хирляве, тремтяче від холоду деревце одностайно залишали самотнім під січневим небом, на цвинтарі Бракської каплиці.

Народ здебільшого плив широкими вулицями, які ведуть до Палацу правосуддя, бо стало відомо, що фламандські посли, які прибули два дні тому, мають бути на містерії і на виборах папи блазнів, які теж відбудуватимуться у Великому залі Палацу.

Нелегко було потрапити того дня до Великого залу, що тоді вважався найбільшим у світі закритим приміщенням. (Щоправда, на той час Соваль* ще не виміряв величезного залу в замку Монтаржі).

Глядачам, котрі дивилися з вікон навколишніх будинків, запруджений народом майдан видавався морем, до якого з п'яти чи шести вулиць, немов із гирл річок, щохвилини вливалися нові потоки людей. Невпинно зростаючи, хвилі цього натовпу розбивались об виступи будинків, що стирчали тут і там високими мисами у неправильної форми басейні майдану.

Посередині високого готичного⁶ фасаду Палацу правосуддя були великі сходи, якими безперервно піднімався й спускався подвійний потік людей, що, розбившись на середній площадці, розливався двома широкими течіями по бічних спусках; великими сходами натовп невинно тік на майдан, як водоспад до озера. Вигуки, регіт, тупіт тисяч ніг зливалися в страшений гамір. Інколи гамір і крик дужчали, течія, що несла весь натовп до великих сходів, раптом повертала назад, скаламучувалась, вирувала. Це було викликане або стусаном стрільця, або здибленим конем начальника міської сторожі, що наводив порядок.

Чудова традиція, яку прево передали конетаблям, конетаблі — кінній сторожі, а кінна сторожа — нашим паризьким жандармам.

У дверях, у вікнах, у слухових віконцях, на дахах кишіли тисячі добродушних городян, спокійних і статечних, — вони споглядали Палац, споглядали галасливий натовп і не прагнули нічого більше, бо чимало парижан вдовольняється лише спогляданням глядачів, і навіть стіна, за якою щось відбувається, є для них річчю, вартою уваги.

Якби ми, живучи в 1830 році, змогли уявити себе серед цих парижан п'ятнадцятого століття й разом з ними, дістаючи з усіх боків стусани, ледве втримуючись на ногах, увійти до цього величезного залу Палацу правосуддя, такого тісного 6 січня 1482 року, то побачили б видовище, яке зацікавило б і привабило нас; ми б опинилися серед речей настільки стародавніх, що для нас вони здавалися б цілком новими.

Якщо читач не заперечує, ми спробуємо за допомогою уяви відтворити враження, яке справив би на нього і на нас Великий зал, коли б ми переступили його поріг разом з численним натовпом у середньовічних накидках, опанчах, камзолах.

Отож насамперед гул і сліпуче світло. Над головами подвійне стрілчасте склепіння, прикрашене дерев'яними скульптурами, усіяне золотими геральдичними ліліями по блакитному полю; під ногами — мармурова підлога з білих та чорних плиток. За кілька кроків від нас — величезна колона, далі друга, третя, разом уздовж залу сім колон підтримують двійчасте склепіння. Навколо чотирьох перших колон — ятки крамарів, що виблискують скляними виробами та мішурою; навколо трьох останніх — потерті дубові лави, відполіровані штанами позивачів і мантиями прокурорів. Круг залу, вздовж високої стіни, між дверима, між вікнами, між колонами — нескінченна шеренга статуй усіх королів Франції, починаючи від Фарамонда*: королів ледачих, з опущеними руками, потупленими очима; королів хоробрих і войовничих, із зухвало піднесеними до неба головами й руками. Далі, у високих стрілчастих вікнах — тисячобарвні вітражі, у широких виходах із залу — пишні, тонко різьблені двері; і все це —

склепіння, колони, стіни, обрамлення вікон, панелі, двері, статуї — зверху донизу розкішно розцвічені блакиттю і золотом, які вже тоді трохи потьмяніли і майже зовсім зникли під порохом та павутинням року 1549-го, коли дю Брель захоплювався ними вже тільки за традицією.

Тепер уявіть собі цей величезний довгастих зал, освітлений блідим світлом січневого дня, заповнений строкатим і галасливим натовпом, який пливе уздовж стін, кружляє навколо семи колон, і ви матимете перед собою більш-менш загальну картину, цікаві деталі якої ми постараємося змалювати точніше.

Безперечно, якби Равальяк* не вбив Генріха IV, не було б і документів процесу Равальяка, що зберігались у канцелярії Палацу правосуддя; не було б спільників убивства, зацікавлених у тому, щоб згадані документи зникли; отож, не було б і паліїв, змушених, через брак інших можливостей, підпалити канцелярію, щоб згоріли документи, і підпалити Палац правосуддя, щоб згоріла канцелярія; отже, зрештою, не було б і пожежі 1618 року. Досі ще стояв би старий Палац разом із своїм старим залом, і я міг би сказати читачеві: «Підіть подивіться на нього»; і таким чином ми були б звільнені: я — від опису цього залу, читач — від читання цього опису. Це доводить справедливість нової істини: наслідки великих подій — незліченні.

А втім, цілком можливо, що Равальяк не мав жодних спільників або ж його спільники, якщо вони були, геть не причетні до пожежі 1618 року. Є ще й інші два, цілком вірогідні, пояснення. Перше, це велика палаюча зірка, у лікоть завдовжки, у стопу завширшки, що впала, як кожному відомо, з неба на Палац 7 березня після півночі. Друге, це чотириV_0 Теофіля*:

Сумне в Парижі було діло:
Шановна пані Справедливість
Присмак⁷ усяких так наїлась,
Що піднебіння⁸ геть спалила.

Хоч як би хто думав про це потрібне (політичне, фізичне та поетичне) витлумачення причин пожежі Палацу в 1618 році, на жаль, єдино точний факт — сама пожежа. Мало що залишилося після цієї катастрофи і, головне, після низки всіляких реставрувань, які знищили те, що пощадила пожежа; так, дуже мало залишилося від цієї першої обителі французьких королів, від цього Палацу — старшого брата Лувру, — який був уже за часів Філіппа Красивого* таким старовинним, що в ньому дошукувалися слідів величних будівель, споруджених королем Робертом і описаних Ельгальдусом*.

Зникло майже все. Що сталося з кімнатою канцелярії, в якій Людовік Святий «завершив свій шлюбний акт»?* Де сад, в якому він, «одягнений у камлотовий камзол, грубого сукна безрукавку й пофарбований чорним сандалом плащ, лежачи на килимі разом з Жуєнвілем», вершив суд?* Де покої імператора Сигізмунда? Карла IV? Іоанна Безземельного? Де сходи, з яких Карл VI проголосив свій едикт про помилування? Де та плита, на якій Марсель, у присутності дофіна, зарізав Робера Клермонського і маршала Шампанського?* Де ті дверцята, на порозі яких було пошматовано були антипапи Бенедикта* і крізь які, одягнені на глум у ризи та митри й примушені привселюдно каятися по всьому Парижу, повернулися назад ті, хто приніс ці були? Де Великий зал, з його позолотою, блакиттю, готичними стрілами, статуями, колонами, його величезним різьбленим склепінням? А золота кімната? А кам'яний лев, що стояв коло дверей, опустивши голову та підібгавши хвоста, мов ті леви біля Соломонового трону, у покірній позі, як і належить грубій силі перед лицем правосуддя? А розкішні двері? А чудові вітражі? А карбовані залізні окуття, що бентежили Біскорнетта? А витончені різьбярські роботи дю Гансі?.. Що зробив час, що зробили люди з цією красою? Що дано нам замість усього цього, замість цієї галльської історії, замість цього готичного мистецтва? Тяжкі, присадкуваті арки пана де Бросса*, незграбного будівника порталу Сен-Жерве, — це замість мистецтва; а щодо історії, то нам лишилися

тільки велемовні спогади про громіздку колону, які ще досі віддлунюють у базіканні усяких Патрю*.

Це небагато. Повернімося до справжнього Великого залу справжнього старого Палацу.

В одному кінці цього велетенського паралелограма була славнозвісна мармурова плита, така довга, широка й товста, що, як каже тогочасний опис у стилі, здатному збудити апетит Гаргантюа, «такої скиби мармуру» ніколи й ніхто на світі не бачив; на другому кінці — каплиця, в якій Людовік XI наказав поставити статую, що зображує його колінопреклоненням перед Пречистою Дівою. До цієї ж каплиці він, не журячись тим, що в шерензі королівських статуй, розміщених у залі, залишаються дві порожні ніші, наказав перенести скульптури Людовіка Святого та Карла Великого — двох святих, що їх як французьких королів він вважав за дуже впливових на небі. Ця каплиця, ще нова, побудована тільки шість років тому, була вся в тому чарівному стилі витонченої архітектури, з чудовою скульптурою, чітким і мистецьким карбуванням, яка характеризує у нас кінець готичної ери і продовжується майже до половини шістнадцятого століття у феєричних фантазіях Відродження. Особливо невелика ажурна розета над порталом була шедевром філігранності й вишуканості, наче зірка з мережива.

Посеред залу, навпроти головних дверей, для фламандських послів та інших поважних осіб, запрошених на виставу містерії, збудували і вкрили парчею поміст, що прилягав до стіни і мав окремий вхід, для якого пристосували вікно в коридор при золотій кімнаті.

За звичаєм, містерія мала відбуватися на мармуровій плиті, яку ще зранку приготували для цього. На її розкішній поверхні, подряпаній каблуками судової братії, спорудили досить високу дерев'яну клітку. Верхня частина клітки, відкрита для очей усіх присутніх, мала правити за кін, а закрита килимами середня частина — за лаштунки для лицедіїв. Драбина, безхитро приставлена іззовні, сполучала сцену й лаштунки. Її крутими щаблями мали підніматися й спускатися

виконавці. Жоден, навіть найнесподіваніший персонаж, жодна перипетія, жоден сценічний ефект — ніщо не могло обминати цієї драбини. Невинне й гідне пошани дитинство мистецтва й техніки!

Чотири судові пристави Палацу, що мали наглядати за всіма народними розвагами, як у дні свят, так і в дні езекуцій, стояли біля кожного рогу мармурової плити.

Вистава мала розпочатися тільки опівдні з останнім, дванадцятим ударом великого баштового годинника Палацу. Це був, безперечно, дуже пізній час для початку театрального видовища; але треба було обирати годину, зручну для послів.

Отож увесь цей численний натовп чекав ще зранку. Чимало особливо завзятих любителів видовищ тремтіло від холоду перед головними сходами Палацу; дехто навіть запевняв, що перебув ніч, лежачи під брамою, аби мати певність, що ввійде першим. Натовп з хвилини на хвилину зростає, немов та вода у повінь, почав підніматися вздовж стін, випинатися круг колон, виходити з берегів і текти по заглибинах, карнизах, підвіконнях та архітектурних виступах, по всіх опуклостях скульптур. Тому тиснява, нетерплячка, нудьга в цей день повної сваволі й шаленства, сварки, які вибухали, коли хтось ненароком штурхав когось ліктем або підкованим черевиком, чи з будь-якого іншого приводу, втомивши від тривалого чекання — все це ще задовго до прибуття послів надавало якогось терпкого й гіркого тону гаморові цього люду, що задихався, замкнений, збитий до купи, стиснутий з усіх боків. Звідсіль було чути тільки нарікання й прокльони на адресу фламандців, купецького старшини, кардинала Бурбонського, головного судді Палацу, її величності Маргарити Австрійської, варті з жезлами, холоду, задухи, негоди, єпископа Паризького, папи блазнів, колон, статуй. Нарікання й прокльони з приводу того, що оті двері зачинені, а оце вікно відчинене. Усе це дуже розважало зграї школярів і молодих слуг, розсіяних у натовпі, які до загального невдоволення додавали ще й свої докучливі витівки, свої в'їдливі жарти і цим підхльостували й без того загальний кепський настрій.

Серед них була група веселих зайдиголів, що видавала вітраж у одному з вікон і, зухвало розсівшись на підвіконні, кидала звідти свої погляди й глузливі дотепи то в зал, то надвір, то в натовп у залі, то в натовп на майдані. Їхні пародійні жести, голосні вибухи реготу, глумливі вигуки, якими вони обмінювалися зі своїми товаришами через увесь зал, свідчили про те, що ці школярі не поділяли нудьги і втоми решти присутніх і що вони чудово вміли дивитися на все як на розвагу, а це — допомагало їм терпляче ждати на справжнє видовище.

— Клянуся душею, ви — Жоаннес Фролло де Молендіно! — гукнув один з них до невеличкого білявого пустуна з гарненьким лукавим личком, який примостився на акантах капітелі. — Недарма вас прозвали — Жеан дю Мулен⁹, бо ваші руки й ноги подібні до чотирьох крил вітряка. Давно ви тут?

— З ласки диявола, — відповів Жоаннес Фролло, — я тут ось уже понад чотири години і сподіваюся, що їх мені буде зараховано при відпущенні гріхів у чистилищі. Ще о сьомій ранку я чув, як вісім славнозвісних півчих короля Сіцилії завели першого стиха великої меси у Святій каплиці.

— Чудові співаки, — додав перший, — а голоси в них тонші за вістря їхніх ковпаків! Однак, перш ніж правити месу вельмишановному святому Жанові, королю слід було б поспитати самого святого, чи подобаються йому латинські псалми, виконувані з провансальським акцентом.

— Він замовив месу, щоб дати роботу цим клятим півчим сіцилійського короля! — верескливо вигукнула якась стара, що стояла в натовпі під вікном. — Подумати тільки! Тисячу паризьких фунтів за одну Службу Божу! Та ще з податків за продаж морської риби на паризьких базарах!

— Тихо, стара! — озвався товстий і статечний городянин, який стояв біля торговки рибою і тому весь час затуляв собі носа. — Месу треба було правити. Чи, може, ви хочете, щоб король знову захворів?

— Добре сказано, пане Жіль Рогатий, королівський хутряник! — вигукнув малий школяр, який приліпився до колони.

Усі школярі зустріли злощасне прізвисько бідного королівського хутряника вибухом реготу.

— Рогатий! Жіль Рогатий! — вигукували одні.

— Cornutus et hirsutus!¹⁰ — вторували інші.

— Атож! — не вгавало мале чортеня з колони. — Чого вони сміються? Вельмиповажаний Жіль Рогатий, брат метра Жеана Рогатого, двірського судді, син метра Майє Рогатого — головного лісного Венсенського лісу, усі вони — городяни Парижа, усі батьки й сини жонаті, а отже, й рогаті!

Регіт посилювався. Товстий хутряник мовчки намагався сховатися від звернутих на нього звідусіль поглядів. Проте він марно прів і сопів. Його зусиль вистачало тільки на те, щоб, немов клин, який вбивають у дерево, втискати між плечі сусідів своє багрове з досади й гніву широке апоплексичне обличчя.

Нарешті один з присутніх, такий же гладкий, низенький і статечний, як і хутряник, прийшов йому на допомогу.

— Яка гидота! Де це видано, щоб школярі так зневажали городянина! За моїх часів їх відшмагали б різками, а потім і спалили б на вогнищі з цих самих різок.

Уся згряя школярів загула.

— Гей там! Хто це каркає? Що за лиховісний пугач?

— Стривай! Я його знаю, — сказав один, — це метр Андрі Мюньє.

— Це ж один з чотирьох присяжних бібліотекарів університету! — додав другий.

— У цій лавочці всього по чотири*, — вигукнув третій, — чотири земляцтва, чотири факультети, чотири свята, чотири економи, чотири виборці, чотири бібліотекарі.

— Чудово, — підтримав його Жеан Фролло, — то нехай їх чотири чорти і вхоплять!

— Мюньє, ми спалимо твої книжки!

— Мюньє, ми відлупцюємо твого слугу!
— Мюньє, ми полапаємо твою жінку!
— Добру товстулю пані Ударду!
— Яка вона свіжа й весела, мов уже вдовичка!
— Хай вам чорт! — пробурмотів метр Андрі Мюньє.
— Метре Андрі, — знову озвався із своєї колони Жеан, — замовкни, а то я впаду тобі на голову.

Метр Андрі глянув угору, зміряв, здавалося, очима висоту колони, вагу шибеника, про себе помножив їх на квадрат швидкості й замовк. Жеан, лишившись переможцем, тріумфуючи, вів далі:

— А я зробив би це, хоча я й брат архідиякона.
— Ну й гарні ж наші університетські сановники! У такий день, як сьогодні, не вшанували наших привілеїв! У Місті деревце та вогнище, у старому Сіте — містерія, вибори папи блазнів і фламандські послы, а в Університеті — нічого!

— А проте майдан Мобер досить великий! — сказав один із школярів, які розмістилися на підвіконні.

— Геть ректора, виборців, економів! — вигукнув Жеан.
— Треба сьогодні ввечері на Веселому Полі влаштувати святкове вогнище з книжок метра Андрі! — озвався другий.

— І з пюпітрів писарів! — додав його сусіда.
— І з жезлів педелів!
— І з плювальниць деканів!
— І з буфетів економів!
— І з скриньок виборців!
— І з ослінчиків ректора!
— Геть, — загув знову малий Жеан, — геть метра Андрі, педелів, писарів, богословів, медиків і законників, економів, виборців, ректора!
— Та це просто кінець світу! — затуляючи вуха, пробурчав метр Андрі.

— Про вовка промовка. Он наш ректор іде майданом! — крикнув один з тих, що сиділи на вікні.

Усі швидко обернулися до майдану.

— Невже це справді наш шановний ректор, метр Тібо? — спитав Жеан Фролло, який, приліпившись до однієї з внутрішніх колон, не міг бачити, що діється зовні.

— Так, так, — відповіли йому, — це він, звичайно, це він, метр Тібо, ректор!

То був справді ректор і всі університетські сановники, які урочистим походом вирушили зустрічати послів і саме перетинали Палацовий майдан. Школярі, притулившись на підвіконні, зустріли їх глузливими та іронічними вигуками.

У ректора, який очолював похід, влучив перший, найдошкульніший залп в'їдливих дотепів.

— Добридень, пане ректор! Агов! Добридень, вам кажуть!

— Як же він сюди потрапив, старий гравець? Невже залишив свої кості?

— Як він гарцює на своєму осяті! А в осла вуха коротші, ніж у ректора!

— Агов! Добридень, пане ректор Тібо! Tybalde aleator!¹¹ Старий дурень! Старий гравець!

— Нехай вам Бог помагає! Чи багато разів цієї ночі випадала вам подвійна шістка?

— Ох, яка препогана у нього пика, сіра, виснажена, пом'ята. Це все від пристрасті до гри в кості!

— Куди це ви так трюхикаєте, Тібо? Tybalde ad dados¹², задом до Університету і передом до міста?

— Він їде наймати помешкання на вулиці Тіботоде¹³, — крикнув Жеан дю Мулен.

Зграя школярів громовими голосами, шалено аплодуючи, повторила цей каламбур.

— Ви їдете на вулицю Тіботоде шукати помешкання, правда, пане ректор, партнере диявола?

Потім дійшла черга й до інших сановників.

— Геть педелів! Геть жезлоносців!

— Скажи-но, Робене Пуспен, а ото хто такий?

— Це Жільбер де Сюльї, Gilbertus de Soliaco, канцлер Отенського колежу.

— Стривай, ти зручніше примостився, на ось мій черевик, жбурни йому в пику!

— Saturnalitias mittimus ecce nuces¹⁴.

— Геть усіх шістьох богословів з їхніми білими стихарями!

— Так ото богослови! А я гадав, це ті шість білих гусок, що їх дала місту свята Женев'єва за масток Ронї!

— Геть медиків!

— Геть диспути на визначені й довільні теми!

— Лови мою шапчину, канцлере святої Женев'єви! Ти скривдив мене! Це правда; він віддав моє місце в нормандському земляцтві малому Асканіо Фальцаспада з провінції Бурж, тому що він італієць!

— Це несправедливо, — погодилися всі школярі. — Геть канцлера святої Женев'єви!

— Гей ви, метре Жоакен де Ладеор! Гей ви, Луї Даюіль! Гей, ви, Ламбере Октеман!

— До дідька економа німецького земляцтва!

— І капеланів Святої Каплиці з їхніми сірими хутряними накидками: cum tunicis grisis!

— Seu de pelliibus grisis fourratis!¹⁵

— Гей ви, магістри мистецтв! Усі, хто в гарних чорних, і всі, хто в гарних червоних мантиях!

— Непоганий хвіст у ректора!

— Можна подумати, що це венеційський дож, який їде на заручини з морем*.

— Дивись, Жеане! Каноніки з храму святої Женев'єви!

— Під три чорти каноницьку братію!

— Абате Клод Шоар! Докторе Клод Шоар! Ви шукаєте Марію ля Жіффард?

— Вона на вулиці Глатінії.

— Вона гріє ліжко королю розпусників.

— Вона сплачує йому свої чотири деньє — *quator denarios*.

— *Aut unum bombum!*¹⁶

— Ви хочете сказати — з кожного носа?

— Друзі, ось метр Сімон Санген, виборець від пікардійського земляцтва, а позад нього сидить його жінка!

— *Post equitem sedet atra cura!*¹⁷

— Сміливіше, метре Сімон!

— Добридень, пане виборець!

— Добраніч, пані виборчихо!

— Які ж вони щасливі, їм усе видно, — сказав, зітхаючи, Жоаннес де Молендіно, що, немов птах, ще й досі сидів серед листя капітелі.

Тим часом присяжний бібліотекар Університету, метр Андрі Мюньє, нахилився до вуха королівського хутрянника, метра Жіля Рогатого.

— Кажу вам, добродію, це кінець світу. Ніколи серед школярів ще не було такої розбещеності, а всьому виною прокляті вигадки нашого століття — гармати, серпентини, бомбарди¹⁸, а головне — друкарство, ця нова чума з Німеччини. Немає уже ні манускриптів, ні книжок. Друкарство нищить книжкову торгівлю. Настає кінець світу.

— Я це добре бачу хоча б з того, як процвітає торгівля оксамитом, — сказав хутрянник.

У цю мить пробило дванадцятку.

— А-а!.. — одностайно вихопилось в усього натовпу.

Школярі принишкли. А потім зчинилася велика метушня, зачовгали ноги, заколихалися голови, почулося кашляння і сякання; кожен улаштувався, примощувався, приставав до котроїсь із груп. І ось запала цілковита тиша: усі витягли шиї, застигли, пороззявляли роти, звернули погляди до мармурової плити... але ніхто й ніщо на ній не з'явилося. Чотири судові пристави, як і досі, нерухомо стояли на своїх місцях, немов чотири розмальовані статуї. Усі погляди звернулися до

помосту, призначеного для фламандських послів. Двері все ще були зачинені, поміст — порожній.

Натовп із самого ранку чекав на три речі: полудень, послів Фландрії та містерію. Вчасно прибув тільки полудень.

Це було вже занадто.

Натовп зачекав ще одну, дві, три, п'ять хвилин, чверть години; ніхто не з'являвся: поміст був порожній; сцена — німа.

Тим часом нетерплячка перейшла в обурення. Тут і там чути було вигуки незадоволення, правда, поки що притишені. «Містерію! Містерію!» — глухо бурмотів натовп. Збудження зростало. Буря, ще тільки глухо гуркочучи, носилася над цим людським морем. Перший спалах блискавки викликав Жеан дю Мулен.

— Містерію, і к бісу фламандців! — крикнув він щосили, звиваючись вужем навколо своєї капітелі.

Натовп заплескав у долоні, повторюючи:

— Містерію! Під три чорти Фландрію!

— Давайте містерію, негайно! — вів далі школяр. — А то, мабуть, доведеться повісити суддю Палацу, і це буде для нас і комедія, і мораліте.

— Добре сказано, — закричала юрба, — а для початку повісимо варту.

Це викликало бурхливі схвальні вигуки. Чотири бідолахи пристави пополотніли й презирнулися. Натовп рушив на них, і вони вже бачили, як тоненька дерев'яна балюстрада, що відділяла їх від юрби, вигинається під її натиском.

Момент був критичний.

— На шибеницю! На шибеницю! — кричали звідусіль.

У цю мить піднісся вже описаний нами килим лаштунків, утворюючи прохід для людини, сама тільки поява якої враз зупинила натовп, перетворивши, немов чарами, його гнів на зацікавленість.

— Тихше! Тихше! — почулося з усіх боків.

Якийсь чоловік, тремтячи всім тілом, раз по раз вклоняючись, невпевнено рушив, мало не стаючи на коліна, до самого краю мармурової плити.

Тим часом запанувала тиша, чути було тільки легкий невиразний гул, що завжди витає над мовчазною юрбою.

— Шановні городяни і шановні городянки, — промовив чоловік, — ми матимемо честь декламувати й виставляти перед їх превелебністю паном кардиналом чудове мораліте, яке називається «Праведний суд Пречистої Діви Марії». Сам я гратиму Юпітера. Їх превелебність кардинал зараз супроводить вельмишановне посольство герцога Австрійського, яке оце затрималося, щоб вислухати урочисту промову пана ректора Університету біля брами Боде. Тільки-но їх превелебність пан кардинал прибуде, ми зразу почнемо.

Безперечно, що тільки втручання самого Юпітера могло врятувати чотирьох бідолашних приставів. Якби ми мали щастя самі вигадувати цю цілком вірогідну історію і слідом за тим мусили б за неї відповідати перед шановною пані Критикою, то в жодному разі не можна було б висунути проти нас класичного правила: *Nec deus intersit*¹⁹. Зрештою одяг пана Юпітера був дуже гарний і теж сприяв заспокоєнню натовпу, привернувши до себе його увагу. Одягнений у кільчастий, вкритий чорним оксамитом панцир із золотими цятками, Юпітер мав на голові дворогий ковпак, прикрашений шишками з позолоченого срібла, і, коли б його обличчя не було нарум'янене й наполовину заховане під пишною бородою, коли б він не тримав у руці вкритої блискітками трубки із позолоченого картону, з якої стирчала поріzana на смужки бляха і в якій досвідчене око легко могло пізнати блискавку, коли б його ноги не були обтягнуті трико тілесного кольору і обвиті, як у греків, стрічками, — його можна було б порівняти з бретонським стрільцем із загону герцога Беррійського.

II. П'ЄР ГРЕНГУАР

оки Юпітер виголошував промову, загальне задоволення й захоплення, викликані його вбранням, поступово розвіювались, а коли він дійшов до злочасного кінця: «Тільки-но їх превелебність пан кардинал прибуде, ми зразу почнемо», — голос його заглушила буря вигуків.

— Негайно починайте містерію! Містерію! — кричала юрба. А серед усіх голосів вирізнявся голос Жоаннеса де Молендіно, що пронизував загальний галас, мов той пищик на ярмарку в Німі.

— Починайте зараз же! — верещав школяр.

— Геть Юпітера і кардинала Бурбонського! — горлали Робен Пуспен і решта школярської братії, яка розсілася на вікні.

— Давайте мораліте! — вторила юрба. — Негайно, зараз же, бо інакше мішок і мотузку на комедіантів і кардинала!

Нещасний Юпітер, переляканий і приголомшений, зблід під рум'янами, впустив свою блискавку, схопив у руку ковпак, почав уклонятися їй, тремтячи, бурмотіти:

— Їх превелебність... послі... принцеса Маргарита...

Він не знав, що казати. Насправді боявся, що його повісять...

Повісить юрба за те, що він примушує її чекати, повісить кардинал за те, що не чекав його. Так чи інакше, він бачив перед собою тільки безодню, чи то пак, шибеницю.

На щастя, якийсь чоловік надумав виручити його з біди й узяти відповідальність на себе.

Цей незнайомець стояв по той бік балюстради, на вільній площі навколо мармурової плити, досі ніхто не помічав його, бо він спирався на колону, яка закривала від усіх його довгу й сухорляву постать. Це був високий, худий, блідий блондин з блискучими очима й усміхненими устами, ще молодий, хоча зморшки вже поорали його чоло та щоки; він був одягнений у чорну саржеву одежину, потерту і лиснючу від часу. Він підійшов до мармурової плити й подав знак нещасному страждальцеві. Але той, розгубившись, не бачив його.

Незнайомець ступив крок уперед.

— Юпітере! — сказав він. — Мій дорогий Юпітере!

Той знову нічого не почув.

Нарешті високий блондин, якому урвався терпець, крикнув йому мало не в саме вухо:

— Мішеле Жіборн!

— Хто мене кличе? — вигукнув Юпітер, немов раптово прокинувшись зі сну.

— Я, — відповів незнайомець у чорному.

— А! — промовив Юпітер.

— Починайте негайно, — провадив той, — виконуйте волю народу. Я берусь уласкавити головного суддю, а він заспокоїть пана кардинала.

Юпітер зітхнув з полегкістю.

— Шановні городяни, — вигукнув він щосили, звертаючись до натовпу, який не переставав його лаяти, — ми зараз почнемо!

— Evoe, Jupiter! Plaudite, cives!²⁰ — закричали школярі.

— Слава! Слава! — ревнула юрба.

Залунав грім оплесків, і навіть після того, як Юпітер уже зник за килимом, зал двигтів од вітальних вигуків.

Тим часом чоловік, що так магічно обернув «бурю в затишшя», як каже наш любий старий Корнель*, скромно повернувся у сутінь своєї колони і, напевно, залишився б там таким же непомітним, нерухомим і мовчазним, коли б його звідти не витягли дві молоді жінки, які, сидячи в першому ряді глядачів, побачили, як він розмовляв з Мішеlem Жіборном — Юпітером.

— Метре! — гукнула його одна з них і подала знак, щоб він наблизився.

— Що ви, моя мила Ліснардо, — промовила її сусідка, молода, приваблива і по-святковому вбрана, що робило її сміливою, дівчина. — Вони ж не духовна особа, тому до них слід звертатись не «метр», а «месір».

— Месір! — повторила Ліснарда.

Незнайомий підійшов до балюстради.

— Чого бажають панни? — чемно спитав він.

— О, нічого! — збентежившись, пробурмотіла Лієнарда. — Це моя сусідка Жіскетта Жансієн хоче вам щось сказати.

— Та що ви, — зашарівшись, промовила Жіскетта. — Це Лієнарда сказала до вас «метр», а я їй тільки пояснила, що вам треба казати «месір».

Обидві дівчини опустили очі. Незнайомець, який був не від того, щоб порозмовляти, розглядав їх, усміхаючись.

— Виходить, вам нічого мені сказати, панночки?

— Ох, нічогісінько! — відповіла Жіскетта.

— Нічогісінько! — повторила Лієнарда.

Високий молодий блондин зібрався був відійти, але обидві цікаві дівчини не мали бажання зректися своєї здобичі.

— Месір! — з навальністю води, що зриває греблі, або жінки, яка зважується на щось, промовила Жіскетта. — Ви знаєте того вояка, що гратиме роль Пречистої Діви в містерії?

— Ви хочете сказати — роль Юпітера? — спитав незнайомець.

— Ах, так, — вигукнула Лієнарда. — Ото дурненька! Отже, ви знаєте Юпітера?

— Мішеля Жіборна? — перепитав він знову. — Так, панно.

— Яка в нього пишна борода! — сказала Лієнарда.

— А чи гарне буде те, що вони зараз показуватимуть?.. — соромливо спитала Жіскетта.

— Дуже гарне, панно, — відповів незнайомець без найменшого вагання.

— Що ж це буде? — поцікавилася Лієнарда.

— Мораліте «Праведний суд Пречистої Діви Марії», панно.

— Ах! Це щось нове, — сказала Лієнарда.

Настала хвилина мовчанки. Її порушив незнайомець.

— Так, це зовсім нове мораліте, якого ще не виставляли.

— Отже, це не те, що його давали два роки тому, у день приїзду папського посла, — спитала Жіскетта, — коли троє гарненьких дівчат

грали...

— Сирен, — підказала Лієнарда.

— І зовсім голі, — додав незнайомець.

Лієнарда соромливо опустила очі, а Жіскетта, глянувши на неї, і собі. Незнайомець, усміхаючись, вів далі:

— Це було дуже цікаве видовище. А сьогоднішнє мораліте написане спеціально на честь принцеси Фландрської.

— А чи співатимуть пасторалі? — спитала Жіскетта.

— Що ви! — заперечив незнайомець. — У мораліте? Не треба плутати різних жанрів. Якби це було соті, тоді інша річ!

— Шкода! — промовила Жіскетта. — А тоді, біля фонтана Понсо, чоловіки і жінки грали дикунів, які билися між собою і прибирали різних поз, співаючи побожних пісень і пасторалей.

— Те, що годиться для папського посла, — досить сухо зауважив незнайомець, — не годиться для принцеси.

— А коло них, — вела далі Лієнарда, — змагалися музики, граючи на різних духових інструментах величні мелодії.

— А щоб перехожі могли освіжитися, — підхопила Жіскетта, — з трьох отворів фонтана били молоко, вино та солодкий напій. Пили хто хотів.

— А трохи нижче фонтана Понсо, — не вгавала Лієнарда, — поблизу церкви святої Тройці, показували пантоміму «Страсті Господні».

— Ще б пак не пам'ятати! — вигукнула Жіскетта. — Господь Бог на хресті, а обабіч — розбійники.

Тут молоді цокотухи, захопившись спогадами про приїзд папського посла, заторохтіли разом.

— А трохи ближче, біля воріт Малярів, було багато людей у дуже пишних убраннях.

— А пам'ятаєш, як коло фонтана святого Інокентія мисливець гнався за ланню під гучні звуки мисливських рогів і гавкання псів?

— А поблизу паризької різниці спорудили поміст, що мав зображати Дьєпську фортецю!

— А коли папський посол наблизився, пригадуєш, Жіскетто, — фортецю взяли приступом і всім англійцям поперерізували горлянки.

— І біля брами Шатле теж були чудові лицедії!

— І на мосту Міняйл, устеленому килимами, теж!

— А коли під'їхав папський посол, над містом випустили понад двісті дюжин різних птахів. Це було прегарно, Лієнардо.

— Сьогодні буде ще краще, — нарешті сказав їхній співрозмовник, який слухав дівчат трохи роздратовано.

— Ви обіцяєте нам, що ця містерія буде цікава? — спитала Жіскетта.

— Безумовно! — відповів той і додав гордовито: — Я автор цієї містерії, панночки.

— Справді? — вигукнули вражені дівчата.

— Справді! — відповів поет, запишавшись. — Точніше кажучи, нас двоє: Жеан Маршан, який напиляв дощок і збудував сцену, і я, який написав цей твір. Мене звуть П'єр Гренгуар!

Навряд чи сам автор «Сіда» вимовив би з більшою гордістю: «П'єр Корнель!»

Читачі мали змогу помітити, що від хвилини, коли Юпітер зник за килимом, і доти, доки автор нового мораліте несподівано розкрив своє інкогніто перед наївно захопленими Жіскеттою та Лієнардою, минуло досить багато часу. Факт, вартий уваги: увесь цей натовп, ще кілька хвилин тому такий галасливий, тепер з добродушною лагідністю спокійно чекав, звірівшись на слова комедіанта. Це є новим доказом тієї і дотепер повсякденно підтверджуваної нашими театрами вічної істини, що найкращий засіб примусити глядачів терпляче очікувати, — це запевнити їх у негайному початку вистави.

Однак школяр Жеан не дрімав.

— Гей, ви! — раптом вигукнув він серед загального спокійного очікування, яке змінило бурю. — Де ж Юпітер? Пані Богородиця? Чортові штукарі, ви що, знущаєтеся з нас? Виставу, виставу! Починайте, а то почнемо ми!

Цього було досить.

З глибини сцени долинули високі й низькі звуки музичних інструментів; килим трохи відхилився. З-за нього вийшли чотири строкато вбрані й нарум'янені персонажі, видряпались по стрімкій драбині і, дійшовши до верхньої площадки, вишикувалися перед глядачами, вітаючи їх низьким поклоном. Музика затихла. Містерія почалася.

Ці чотири особи, діставши за свої поклони щедрю винагороду — гучні оплески, серед побожної тиші почали декламувати пролог, від якого ми читача милосердно звільняємо. Зрештою, як це буває і в наш час, глядачів значно більше захоплювали костюми дійових осіб, ніж їхні слова. І справді, глядачі мали рацію. Виконавці були одягнені у напівжовті, напівбілі костюми, які різнилися лише ґатунком тканини. Вбрання першого було із золотої та срібної парчі, другого — з шовку, третього — з шерсті, четвертого — з полотна. Перший тримав у правій руці палаш, другий — два золоті ключі, третій — терези, четвертий — лопату. А на допомогу важкодумам, які, незважаючи на всю ясність цих атрибутів, все ж могли не зрозуміти їх значення, на подолі парчевого одягу було вигаптувано великими чорними літерами: «Я — шляхта», шовкового — «Я — духовний стан», шерстяного — «Я — торгівля», полотняного — «Я — селянський стан». Серед цих алегоричних постатей кожний уважний глядач міг легко розрізнити двох персонажів чоловічої статі — по їхньому короткому одягу і капелюхах, тоді як обидві жіночі алегорії були убрані в довгий одяг і мали на голові чепці.

Тільки дуже недоброзичлива людина могла не зрозуміти з поетичного пролога, що Селянський стан одружений з Торгівлею, а Духовний стан — із Шляхтою і що обидва щасливі подружжя мали чудового золотого дельфіна²¹, якого хотіли присудити найвродливішій дівчині. Отож вони ходили по всьому світу, шукаючи й питаючи таку красуню, і, відкинувши одну по одній королеву Голконди, принцесу Трапезунда, доньку великого хана та багатьох інших жінок, Селянський і Духовний стани, Шляхта і Торгівля прийшли відпочити

на мармуровій плиті Палацу правосуддя, виголошуючи перед шановною аудиторією стільки сентенцій та афоризмів, софізмів, означень і поетичних фігур, скільки можна було почути лише під час іспитів на факультеті словесності, коли магістри складають їх на звання ліценціатів.

Усе це було справді прекрасно!

Однак серед юрби, яку чотири алегоричні постаті наввипередки заливали потоками метафор, жодне вухо не було таким уважним, жодне серце — таким тремтливим, жодне око — таким напруженим, жодна шия — такою витягнутою, як вухо, серце, око та шия автора — поета, нашого славного П'єра Гренгуара, який кілька хвилин тому не зміг устояти перед спокусою назвати своє ім'я двом гарненьким дівчатам.

Відійшовши на кілька кроків за свою колону, він звідти слухав, дивився, завмирав від насолоди. Відгомін прихильних оплесків, якими глядачі привітали початок пролога, все ще бринів у його серці, і Гренгуар був заглиблений у той стан блаженного споглядання, з яким автор серед завмерлої від захвату численної аудиторії слухає акторів, з чиїх уст злітають його думки.

О достойний П'єр Гренгуар!

Хоча й сумно нам про це казати, але його захоплення було швидко порушене. Тільки-но П'єр Гренгуар наблизив свої уста до «цього п'яного келиха радості й тріумфу, як до нього долучилася крапля гіркоти.

Якийсь обідраний жебрак, затертий у натовпі, не маючи змоги збирати милостиню і, певно, не вдовольнившись знайденим у кишенях сусідів, бажаючи привернути до себе увагу й подаяння, вирішив сісти десь на видноті. Отож він, коли почали читати перші V_0і пролога, видряпався по колонах помосту, підготованого для послів, на карниз, що облямовував нижню частину балюстради, й примостився там, намагаючись своїм лахміттям та відразливою раною, що зяяла на його

правиці, викликати зацікавленість і милосердя юрби. А втім, він не говорив ні слова.

Поки він мовчав, дія пролога відбувалася без перешкод, так тривало б і далі, якби, на лихо, школяр Жоаннес з верхівки своєї колони не помітив жебрака та його кривляння. Несамовитий сміх охопив молодого пустуна, й він, не турбуючись тим, що перериває виставу, порушує загальну зосередженість, весело вигукнув:

— Гляньте на того хирляка, що онде жебрає!

Той, хто коли-небудь кидав камінь у болото з жабами чи стріляв у зграю птахів, може собі уявити враження, яке справили ці слова, що пролунали як постріл серед загальної тиші та уваги. Гренгуар здригнувся, наче його вдарило електричним струмом. Пролог раптом увірвався, і всі голови обернулися до жебрака, а той, анітрохи не збентежившись, побачив у цій обставині нагоду мати добрі жнива і, напівзаплющивши очі, заходився жалісно виводити:

— Подайте, що ласка ваша!

— Стривайте, — вів далі Жоаннес, — клянусь душею, це Клопен Труйльфу! Гей, ти, друже! Напевно, твоя рана дуже тобі заважала на нозі, що ти переніс її на руку?

І, кажучи це, він з мавпячою спритністю кинув дрібну срібну монету в засмальцьований капелюх, якого жебрак тримав у своїй хворій руці. І оком не змигнувши, жебрак прийняв і милостиню, і знуцання, жалібно тягнувши своєї:

— Подайте, що ласка ваша!

Цей епізод розважив глядачів, багато з них, очолювані Робеном Пуспеном і всіма школярами, жваво аплодували незвичайному дуєтові, що його серед пролога зімпровізували — своїм верескливим голосом — школяр і своїм байдужо-монотонним скиглінням — жебрак.

Гренгуара це вразило і розгнівало, але він швидко отямився і, навіть не удостоївши двох порушників тиші зневажливим поглядом, щосили закричав чотирьом персонажам на сцені:

— Грайте далі, хай йому чорт! Далі!

Цієї миті він відчув, що хтось тягне його за полу камзола. Гренгуар з досадою обернувся і через силу примусив себе усміхнутися. Він не міг не всміхнутися. Це Жіскетта Жансієн, просунувши свою гарненьку ручку через балюстраду, у такий спосіб намагалась привернути до себе його увагу.

— Месіре, — спитала молода дівчина, — хіба вони гратимуть далі?

— Аякже, — відповів Гренгуар, досить вражений цим запитанням.

— Коли так, месіре, — попросила вона, — чи не будете ви ласкаві пояснити мені...

— Те, що вони казатимуть? — перебив Гренгуар. — Будь ласка! Слухайте...

— Та ні, — заперечила Жіскетта, — поясніть те, що вони казали досі.

Гренгуар підскочив, наче людина, якій торкнулися до відкритої рани.

— Чортове дурноголове дівчисько! — пробубонів він крізь зуби.

З цієї хвилини Жіскетта геть усе втратила в його очах.

Тим часом актори послуухались його наказу, і глядачі, побачивши, що вистава триває, знову стали прислухатися, хоч, внаслідок події, що так несподівано розірвала пролог на дві частини, вони проґавили чимало красот п'єси. Гренгуар з жалем подумав про це. Все ж таки поступово запала тиша, школяр замовк. Жебрак перелічував монети, і спектакль продовжувався.

Це був справді чудовий твір, який, на нашу думку, трохи переробивши, можна було б використати і сьогодні. Фабула, дещо розтягнута й малозмістовна — на ті часи явище нормальне — була проста, і Гренгуар у глибині душі щиро захоплювався її ясністю. Само собою зрозуміло, що чотири алегоричні постаті, обійшовши три частини світу і не знайшовши пристойного способу позбутися свого золотого дельфіна, трошки втомилися. Це дало нагоду виголосити похвальне слово чудо-рибі, з тисячами тонких натяків на молодого нареченого Марґарити Фландрської, який у той час перебував у сумному відлюдді в Амбуазькому замку і аж ніяк не думав, що

Селянський і Духовний стани, Шляхта і Торгівля заради нього обійшли весь світ. Отже, вищезгаданий дельфін був молодий, був гарний, був дужий і, найголовніше (о величне джерело всіх королівських чеснот!), він був сином лева Франції. Я тверджу, що ця смілива метафора просто чудова і що в день, присвячений алегоріям та епіталамам на честь короля, природознавство, яке процвітало в театрі, анітрохи не бентежив той факт, що лев породив дельфіна. Саме це рідкісне поєднання і є доказом поетичного натхнення. Проте, якщо підійти критично, то поет міг би таки розвинути цю чудову думку, не потребуючи двохсот рядків V_0ів. Щоправда, за розпорядженням пана прево вистава мала тривати з дванадцятої до четвертої години, а треба ж акторам щось говорити! Зрештою, юрба слухала терпляче.

Несподівано, саме в розпалі суперечки між Торгівлею та Шляхтою, у ту хвилину, коли Селянський стан виголошував напрочуд гарний V_0:

Ніколи ще в лісах не бачили величнішого звіра,

двері, що вели на приготований для послів поміст, які досі так недоречно були зачинені, зненацька ще недоречніше відчинилися, і гучний голос прислужника раптом сповістив:

— Його превелебність монсеньйор кардинал Бурбонський!

ІІІ. ПАН КАРДИНАЛ

Бідний Гренгуар! Гуркіт великих подвійних петард на честь Іванового дня, залп двадцяти аркебузів, постріл тієї славнозвісної гармати з башти Більї, яка за часів облоги Парижа, у неділю 29 вересня 1465 року*, з одного удару поклала одразу сімох бургундців, вибух усього порохового складу біля брами Тампль — усе разом не оглушило б його в цей урочистий і драматичний момент так, як оті кілька слів, проголошені прислужником: «Його превелебність монсеньйор кардинал Бурбонський».

І зовсім не тому, що П'єр Гренгуар боявся чи зневажав пана кардинала. Йому не були властиві ні така малодушність, ні така

зарозумілість. Справжній еклектик, як висловлюються сьогодні, Гренгуар належав до тих стійких і благородних умів, урівноважених і спокійних, які завжди вміли у всьому додержуватися золотой середини, *stare in dimido rerum*, і, сповнені здорового глузду та ліберальної філософії, водночас віддавали належне й кардиналам. Дорогоцінне, невмируще плем'я філософів! Здається, що мудрість, немов нова Аріадна, дала їм клубок ниток, і вони, розмотуючи його від створення світу, проходять крізь лабіринт усіх справ людських. Вони трапляються в усіх епохах, завжди однакові, тобто завжди відповідають епосі. Якщо поминути П'єра Гренгуара, який, коли б нам пощастило зобразити його так, як він на це заслуговує, міг би бути їхнім представником у п'ятнадцятому столітті, то безперечним є те, що саме їхній дух запалював старого дю Бреля, коли він у шістнадцятому столітті писав ці наївно величні, гідні всіх віків слова: «Я парижанин родом і паризіанин словом, бо грецькою мовою «*parthisia*» означає «свобода слова», якої я додержувався навіть стосовно монсеньйорів кардиналів, дядька й брата монсеньйора принца Конті, але все ж таки з пошаною до їхнього високого стану і не ображаючи нікого з їхнього почту, а це вже немала заслуга».

Отже, у прикрому враженні, яке справила на П'єра Гренгуара поява кардинала, не було ні ненависті, ні зневаги до нього, навіть навпаки: у нашого поета було надто багато здорового розуму й дуже зношена одежина, щоб не вміти оцінити нагоди, яка донесе до превелебного вуха не один натяк пролога, а особливо прославлення дельфіна, сина лева Франції. Та не користолюбство керує шляхетною натурою поетів. Я припускаю, що коли б єство поета визначити числом десять, то, аналізуючи і, як каже Рабле, «фармакополізуючи» його, хімік знайшов би в ньому одну десятину користолюбства, а дев'ять десятих — самолюбства. Отож коли перед кардиналом розчинилися двері, ці дев'ять десятих Гренгуарового самолюбства, які розбухли й роздулися під впливом народного захоплення, набрали таких надзвичайних розмірів, що придушили собою непримітну молекулу користолюбства,

щойно визначену нами в духовному єстві поетів, а ця, до речі, коштовна молекула — баласт реальності й людської природи, без якої поети не могли б торкнутися землі. Гренгуар втішався, відчуваючи, спостерігаючи, так би мовити, зливаючись із цією масою глядачів, хай не дуже вишуканих, але вражених, онімілих від нескінченних тирад, що кожної хвилини били джерелом з усіх частин його епіталами. Запевняю, що Гренгуар сам поділяв цей загальний блаженний настрій і що, всупереч Лафонтену*, який на виставі своєї комедії «Флорентинець» питав: «Що за йолоп написав цю нісенітницю?», Гренгуар радо спитав би сусіда: «Чий цей шедевр?» Тепер можете собі уявити, яке враження справила на нього раптова й невчасна поява кардинала.

Побоювання Гренгуара цілком справдилося. Прибуття його превелебності сколихнуло аудиторію. Усі голови повернулися до помосту. У залі зчинився шум. «Кардинал! Кардинал!» — повторювали всі. Злощасний пролог урвався вдруге.

Кардинал на якусь мить затримався в дверях, що вели на поміст. І поки він байдужим поглядом озиравав аудиторію, гамір дужчав. Кожен хотів якнайкраще бачити кардинала. Кожен намагався підняти голову вище за плече сусіда.

Це була справді високопоставлена особа, і споглядання її було рівноцінне будь-якому видовищу. Шарль, кардинал Бурбонський, архієпископ і граф Ліонський, примас усієї Галлії, був посвоячений з Людовіком XI через свого брата П'єра, сеньйора де Боже, одруженого із старшою донькою короля, і водночас через свою матір Агнесу Бургундську був посвоячений з Карлом Сміливим*. Отож домінуючими, типовими і характерними рисами вдачі примаса всієї Галлії були: гнучкий розум придворного та обожнювання ним усякої влади. Можна собі уявити той величезний клопіт, що йому завдавало таке подвійне посвоячення, і ті підводні скелі вищого світу, між якими мусив лавірувати, немов човен, його розум, щоб не розбитися ні об Людовіка, ні об Карла, цих Сціллу й Харібду, які вже поглинули

герцога Немурського і конетабля Сен-Поля*. Милістю неба кардинал досить щасливо прослизнув між обома рифами і без перешкод прибув до Рима. Але хоч він уже й перебував у гавані, або, точніше кажучи, саме тому, що перебував у гавані, кардинал ніколи не міг спокійно згадувати про різні пригоди своєї мінливої політичної кар'єри, сповненої небезпек і труднощів, які йому доводилося тривалий час переборювати. Тому він мав звичку повторювати, що 1476 рік був для нього «чорним і білим», розуміючи під цим, що того року він втратив свою матір, герцогиню Бурбонську, та свого двоюрідного брата, герцога Бургундського, і що другий траур приніс йому втіху після першого.

А втім, він був добродушною людиною, весело жив, з насолодою попивав королівське вино з виноградника Шальо, не гребував товариством Рішарди ла Гармуаз і Томаси ла Сальярд, охочіше роздавав милостиню гарненьким дівчатам, ніж старим жінкам, і всім цим здобув велику прихильність простолюду Парижа. Він появлявся неодмінно в супроводі невеликого почту єпископів і знатних абатів, галантних, веселих, завжди готових погуляти; і не раз доброчесні парафіянки храму Сен-Жермен Д'Оксер, проходячи попід яскраво освітленими вікнами Бурбонського палацу, по-святенницькому обурювались, чуючи, як ті самі голоси, що тільки-но правили для них вечерню, тепер під дзенькіт келихів виспівували вакхічну пісеньку «*Vibamus paraliter*»²² — улюблену примовку папи Бенедикта XII, який додав до тіари третю корону*.

Безперечно, що саме ця заслужено здобута кардиналом популярність оберегла його, коли він з'явився в залі, від ворожих вихваток юрби, ще недавно такої невдоволеної й зовсім не схильної виявляти пошану до якогось там кардинала, тим більше в день, коли вона мала обирати папу. Та парижани не злопам'ятні, до того ж, примусивши почати виставу, добродушні городяни вже гадали, що вони взяли гору над кардиналом, і цього тріумфу їм було досить. Зрештою кардинал Бурбонський був красунем мужчиною, у чудовій пурпуровій мантиї,

яку він умів носити надзвичайно вишукано, а це означало, що всі жінки, тобто більшість аудиторії, були за нього. Безумовно, було б несправедливим і нетактовним зустріти шиканням кардинала за те, що він примусив їх ждати, якщо цей кардинал — вродливий мужчина і з такою вишуканістю носить свою пурпурову мантию.

Отже, він увійшов, привітав присутніх тією успадкованою від своїх попередників усмішкою, яку сильні світу цього приберігають для юрби, і повільно попрямував до свого оббитого ясно-червоним оксамитом крісла, думаючи, здавалось, про щось зовсім інше. Його кортеж (тепер ми б назвали його генеральним штабом) з єпископів і абатів увійшов за ним на поміст, а це ще дужче посилило галас і цікавість юрби. Кожен навперебій хапався показати, назвати, довести іншому, що знає хоч одного з них: хто, якщо його не зраджує пам'ять, Марсельського єпископа Алоде, хто — першого каноніка абатства Сен-Дені, хто — абата з Сен-Жермен-де-Пре, Робера де Леспінаса, цього розпусного брата однієї з коханок Людовіка XI; при цьому виникали численні непорозуміння й суперечки. Щодо школярів, то вони брутально лаялись. Це був їхній день, їхнє свято блазнів, їхні сатурналії — щорічна оргія писарчуків та школярської братії. Не було такої непристойності, яка б того дня не вважалася за освячену законом. До того ж серед натовпу були такі розпусні жіночки, як Сімона Чотири-Фунти, Агнеса Тріска, Робіна Цапонога. Як же відмовити собі в приємності полихословити, побогохулити в такий день, у такому теплому товаристві попів і гулящих дівчат? І вони не відмовляли собі в цьому; серед невгаваючого гамору лунав страхітливий концерт з богохульства і брутальних дотепів, виконуваний розгнузданими язиками писарчуків і школярів, язиками, яких цілий рік стримував страх перед розпеченим залізом Людовіка Святого. Бідолашний Людовік Святий! Як вони знущалися з нього в його ж власному Палаці правосуддя! Кожен школяр обрав серед новоприбулих духовних осіб свою жертву — чорну, сіру, білу чи фіолетову сутану. Що ж до Жоаннеса Фролло де Молендіно, то він, як брат архідиякона, зухвало

напався на пурпурову мантию, і, вп'явшись своїми нахабними очима в кардинала, співав на все горло:

— *Carra repleta mero!*²³

Усі ці вигуки, які ми тут наводимо без прикраси, на науку читачеві, губилися в загальному гаморі, не досягши помосту для знатних осіб. А втім, кардинала вони навряд чи зачепили б, адже всякі вольності в цей день увійшли в звичай. До того ж кардинал, як про це яскраво свідчив вираз його обличчя, мав інший клопіт, і цей клопіт невідступно йшов за ним і майже водночас із ним ступив на поміст — це було посольство Фландрії.

Посольство якщо й непокоїло кардинала, то не тому, що він був далекоглядним політиком або надавав великого значення можливим наслідкам одруження його найяснішої кузини Марґарити Бургундської з його найяснішим кузенем Карлом, кронпринцом Віденським: його мало обходило питання, чи довго триватиме штучно зліплена «добра згода» між герцогом Австрії та королем Франції та як сприйме король Англії зневагу, виявлену до його доньки. Кардинал щовечора безтурботно пив королівське вино з виноградника Шальо, і гадки не маючи, що одного чудового ранку кілька пляшок цього ж вина (щоправда, вже перевіреного й дещо підправленого лікарем Котьє), від щирого серця надісланого Едуардові IV Людовіком XI, колись звільнять Людовіка XI від Едуарда IV. «Високоповажане посольство герцога Австрійського» не завдавало кардиналові жодної з цих турбот, але гнітило його іншим. Бо й справді, хіба, як про це вже згадано на початку, не досить, що він, Шарль де Бурбон, був змушений ушановувати і приймати якихось там міщан; він, француз, веселий, витончений любитель бенкетів — якихось фламандських хлебтунів пива, і до того ж на людях. Безперечно, це була одна з найнеприємніших ролей, яку йому будь-коли доводилося грати на догоду королю.

Проте, коли прислужник гучно оголосив: «Пани послы герцога Австрії», він, з виразом найбільшої люб'язності (настільки він

опанував це мистецтво), обернувся до дверей. Годі й казати, що весь зал зробив те саме.

І ось попарно, з великою статечністю, що гостро контрастувала з грайливою легкістю церковного почту кардинала, увійшли сорок вісім послів Максиміліана Австрійського, очолювані преподобним отцем Жеаном, абатом із Сен-Бертена, канцлером ордена Золотого руна, і Жаком де Гуа, сйором Добі, верховним суддею міста Рента.

У залі запала глибока тиша. Тільки іноді її порушував приглушений сміх у відповідь на дивовижні прізвища та міщанські звання, що їх, плутаючи й перекручуючи, безладно оголошував прислужник після того, як новоприбулі один по одному байдуже називали себе. Це були: метр Лоїс Рьолоф, старшина міста Лувена; месір Клаїс Етюельд, старшина Брюсселя; месір Поль де Байост; сйор Вуармізель, головний суддя Фландрії; метр Жеан Колегенс, бургомістр міста Антверпена; метр Жорж де ла Мер, перший старшина Гента; метр Гельдольф ван дер Хаге, перший старшина того ж міста, і сйор де Бірбек, і Жеан Піннок, і Жеан Дімерзель, і т. ін., і т. ін., і т. ін. — судді, старшини, бургомістри; бургомістри, старшини, судді — всі урочисті, надуті, бундючні, вбрані в оксамит і шовк, у чорних оксамитових шапках з великими китицями із золотих кіпрських ниток. А все ж у кожного було славне фламандське обличчя, сповнене гідності й суворості, подібне до тих, які так яскраво й виразно виступають з чорного тла Рембрандтового «Нічного дозору»; у цих людей було начебто написано на чолі, що Максиміліан Австрійський мав рацію «цілковито» звіритися, як було сказано в його маніфесті, «на їхній здоровий розум, мужність, досвідченість, чесність та передбачливість».

А втім, за винятком одного. Це був чоловік з тонким, розумним, лукавим обличчям — мордочкою мавпи й дипломата водночас. І хоча він скромно звався «Гійом Рім, радник і пенсіонарій²⁴ міста Гента», кардинал ступив три кроки йому назустріч і привітав його низьким поклоном.

На ті часи мало хто знав, хто такий Гійом Рім. Людина виняткового розуму, яка за доби революції могла б опинитись на гребені подій і досягти дуже високого становища, він у п'ятнадцятому столітті був змушений обмежуватись лукавими підступами і, як каже герцог Сен-Сімон*, «діяти тихою сапою». Зрештою, його було визнано найвидатнішим «майстром підступу» в Європі: він спільно з Людовіком XI плів інтриги і часто докладав рук до секретних справ короля. Але всього цього не знала юрба, яку здивувала незвичайна чемність кардинала з цим непоказним фламандським міським радником.

ІV. МЕТР ЖАК КОППЕНОЛЬ

Утой час, коли пенсіонарій міста Гента та їх превелебність обмінювалися низькими поклонами і напівголосно запевняли один одного в своїй глибокій пошані, поруч Гійома Ріма, наче бульдог біля лиса, з'явився якийсь високий, широколиций і широкоплечий чоловік. Його повстаний капелюх і шкіряна куртка здавались прямою на пишному тлі оксамитів та шовків. Гадаючи, що сюди випадково проліз якийсь конюх, прислужник заступив йому дорогу.

— Гей, друже! Сюди не можна!

Чоловік у шкіряній куртці відштовхнув його плечем.

— Чого цей телепень від мене хоче? — гримнув він таким гучним голосом, що весь зал звернув увагу на цю дивну розмову. — Ти що, не бачиш, що я належу до цього товариства?

— Ваше ім'я? — спитав прислужник.

— Жак Коппеноль.

— А звання?

— Панчішник, власник крамниці у Генті під вивіскою «Три ланцюжки».

Прислужник подався назад. Оголошувати про старшин і бургомістрів, ну, нехай вже так, але про панчішника — це вже занадто! Кардинал був як на голках. Увесь натовп прислухався й приглядався. Ось уже два дні, як їх превелебність робить усе

можливе, щоб обтесати цих фламандських ведмедів, зробити їх хоч трохи соліднішими, і раптом така брутальна вихватка. Але тут до прислужника, хитро посміхаючись, підійшов Гійом Рім і тихесенько прошепотів:

— Можете доповісти так: метр Жак Коппеноль, секретар ради старшин міста Гента.

— Прислужнику, — голосно повторив кардинал, — можете доповісти: метр Жак Коппеноль, секретар ради старшин славнозвісного міста Гента!

Це була помилка. Гійом Рім сам би непомітно все владнав, але Коппеноль почув слова кардинала.

— Ні, істинний хрест! — вигукнув він громовим голосом. — Панчішник! Чуєш, прислужнику? Не більше й не менше! Істинний хрест! Панчішник, і край, чим це погано? Їх величність ерцгерцог не раз знаходив свою рукавичку у моїх панчохах!²⁵

Вибухнули сміх і оплески. Парижани уміють одразу зрозуміти дотеп і гідно оцінити його.

Додамо, що і Коппеноль, і всі навколо були з простолюду, а це й зумовило таке швидке, просто блискавичне їх взаєморозуміння. Гордовита вихватка фламандського панчішника, який принизив пихатих вельмож, водночас збудила у всіх цих простих душах почуття власної гідності, ще таке невиразне й приглушене в п'ятнадцятому столітті. Він їм рівня, оцей панчішник, який дав відсіч самому монсеньйорові кардиналу. Це дуже солодка втіха для бідняків, навчених коритися навіть слугі судового пристава, підпорядкованого кардинальському прихвосневі — абату монастиря святої Женев'єви.

Коппеноль гордо вклонився кардиналові, і той ввічливо відповів поклоном на уклін всемогутнього городянина, якого побоювався й сам Людовік XI. Потім, під насмішкуватим і сповненим почуття зверхності поглядом Гійома Ріма, що його Філіпп де Комін* назвав «муж розумний і лукавий», вони зайняли свої місця: кардинал — збентежений і стурбований, Коппеноль — спокійний і самовпевнений.

Безперечно, цей останній думав про те, що кінець кінцем титул панчішника не гірший за інші й що Марія Бургундська, мати тієї Маргарити, яку він сьогодні віддає заміж, побоювалася б його менше, коли б він був кардиналом, а не панчішником. Бо ж не кардинал збунтував Гентських городян проти фаворитів Марії Бургундської — дочки Карла Сміливого; не кардинал, а він, своїм словом підбурив народ проти її сліз та благань, коли, ще принцесою Фландрською, вона прийшла до підніжжя ешафота благати свій народ пощадити її улюбленців; а йому, панчішникові, досить було підняти руку в шкіряному нарукавнику, щоб ваші голови, вельможні панове Гі Емберкур і канцлер Гійом Гюгоне, злетіли з плечей!

Та прикrostі для бідолашного кардинала не скінчились, і, опинившись у такому поганому товаристві, він мусив випити до дна келих гіркоти.

Читає, мабуть, ще не забув нахабного жебрака, який з самого початку пролога сидів, учепившись за карниз кардинальського помосту. Коли прибули вельможні гості, він і не подумав залишити зручне місце, і в той час, як прелати й послі набивалися на поміст, наче справжні фламандські оселедці в бочку, він, поклавши ногу на ногу і сперши їх на архітрав, зручно вмовстився; це було небаченим зухвальством, але увага всіх була зосереджена на іншому, і ніхто одразу цього не помітив. А він, здавалося, теж не помічав того, що відбувалося в залі. З безжурністю справжнього неаполітанця жебрак серед загального гамору хитав головою й час від часу машинально повторював: «Подайте, коли ваша ласка!»

Мабуть, він один з усіх присутніх не зволив повернути голову туди, де сперечалися прислужник з Коппеналем. І от, волею випадку, панчішник з Гента, до якого народ уже відчув палку симпатію і до якого тепер звернулись усі погляди, сів у першому ряді на помості, саме під жебраком. Яке ж було загальне здивування, коли фламандський посол, глянувши на цього пройдисвіта, дружньо поплескав його по вкритому лахміттям плечу. Жебрак обернувся.

Обидва здивувались, упізнали один одного, обличчя обох засяяли від радості, потім, зовсім не зважаючи на глядачів, панчішник і жебрак, тримаючись за руки, почали перешіптуватися, причому лахміття Клопена Труйльфу, розкинуте по золотавій парчі помосту, було схоже на гусінь на апельсині.

Незвичайність цієї дивної сцени викликала такий вибух нестримних веселощів і радості, що кардинал одразу ж звернув на це увагу; він трохи нахилився, але із свого місця міг розгледіти тільки лахміття Труйльфу. Вирішивши, що жебрак просить милостиню, і обурившись із такого зухвальства, кардинал крикнув:

— Пане головний суддя, киньте-но цього пройдисвіта в річку.

— Істинний хрест, монсеньйоре кардинал, — сказав Коппеноль, не випускаючи руки Клопена, — це ж мій приятель!

— Слава! Слава! — заревіла юрба. З цього моменту метр Коппеноль у Парижі, як і в Генті, здобув «велике довір'я» народу, бо люди такого складу, як каже Філіпп де Комін, завжди «завойовують його», коли поводяться так невимушено.

Кардинал прикусив губу. Він нахилився до свого сусіда, абата храму святої Женев'єви, і стиха промовив:

— Ну й дивних же послів прислав до нас ерцгерцог, щоб сповістити про прибуття принцеси Марґарити!

— Ваша превелебність, — зауважив абат, — ви надто чемні з цими фламандськими свиньми. *Margaritas ante porcos*²⁶.

— Скажіть краще: *porcos ante Margaritam*²⁷, — відповів, посміхаючись, кардинал.

Увесь почет у сутанах виявив захоплення від цього каламбуру. Це трохи втішило кардинала: він поквитався з Коппенолем — його дотеп мав не менший успіх.

Тепер нехай ті з наших читачів, які, висловлюючись сучасним стилем, здатні узагальнювати образи та поняття, дозволять нам спитати їх, чи вони виразно уявляють собі вигляд, що його мав у ту хвилину просторий паралелограм Великого залу Палацу правосуддя?

Посеред залу, біля західної стіни, височів широкий і пишний поміст, вкритий парчею; на нього, крізь невеличкі стрілчасті двері, один по одному входять поважні особи, імена яких пронизливим голосом урочисто виголошує прислужник. На перших лавах помосту вже розсілося чимало шанованих людей, убраних у горностай, оксамит і пурпур. Довкола цього помосту, де панує тиша й благопристойність, під ним, перед ним, з усіх боків — великий натовп і неймовірний гамір. Тисяча очей розглядає обличчя кожного, хто сидить на помості, тисяча уст повторює пошепки кожне назване ім'я. Безперечно, це видовище цікаве й гідне уваги глядачів. Але там, у кінці залу, що означає та подоба кону з чотирма строкато убраними кривляками нагорі й чотирма внизу? Хто цей блідий чоловік у чорному одязі, що стоїть біля підмостків? О любий читачу, та це ж П'єр Гренгуар із своїм прологом!

Ми зовсім забули про нього!

А саме цього він і боявся.

З тієї хвилини, як увійшов кардинал, Гренгуар вдавався до всяких засобів, щоб урятувати свій пролог. Насамперед він наказав виконавцям, які раптом замовкли, продовжувати і говорити голосніше; потім, побачивши, що їх ніхто не слухає, він припинив виставу і протягом перерви, що тривала ось уже з чверть години, не переставав тупотіти ногами, шаленіти, волати до Жіскетти й Аієнарди, намовляти своїх сусідів, щоб вони вимагали продовження прологу; та все було марно. Ніхто не зводив очей з кардинала, з послів і з помосту, де, наче в фокусі, схрещувалися погляди всього великого кола глядачів. Додамо, хоч нам і важко це визнавати, що пролог почав уже трохи набридати слухачам, коли його превелебність кардинал своєю появою так безжалісно урвав його. Бо, зрештою, на помості відбувався той самий спектакль, що й на мармуровій плиті: конфлікт між Селянським і Духовним станами, Шляхтою і Торгівлею. І більшість глядачів воліла бачити їх живими — з плоті й крові, дивитися, як вони рухаються, дихають, діють серед фламандського посольства і серед єпископського

почту, в мантиї кардинала, у куртці Коппенюля, — аніж бачити нарум'янених, причепурених, схожих на солом'яні опудала, у жовтих і білих туніках, в які убрав їх Гренгуар.

Проте, коли наш поет помітив, що гамір трохи стих, він вдався до хитрощів, які могли б урятувати становище.

— Добродію, — звернувся він до одного із своїх сусідів, добродушного товстуна з терпеливим виразом обличчя, — а що якби ми почали знову?

— Що саме? — спитав сусід.

— Та містерію! — сказав Гренгуар.

— Як собі знаєте, — відповів сусід.

Це напівсхвалення вдовольнило Гренгуара, і він сам узявся до діла: змішавшись із натовпом, він став кричати на різні голоси: «Починайте містерію з початку! З початку!»

— Хай йому чорт! — промовив Жоаннес де Молендіно. — Чого це вони там у кінці залу репетують? (Гренгуар справді галасував за чотирьох). Скажіть-но, друзі, хіба містерія не закінчилася? Вони хочуть її знову почати? Це не годиться!

— Не годиться, не годиться! — закричали школярі. — Геть містерію! Геть!

Гренгуар, надсаджуючись, кричав щораз дужче: «Починайте! Починайте!»

Цей галас привернув увагу кардинала.

— Пане головний суддя! — звернувся він до високого чоловіка в чорному, що стояв недалеко від нього, — чого це вони там виють, мов чорти у пеклі?

Головний суддя був якоюсь подобою чиновника-амфібії, різновидом кажана судового стану: він водночас скидався на щура і на птаха, на суддю і на солдата.

Він підійшов до кардинала і, хоч дуже боявся викликати невдоволення, заїкаючись, пояснив причину непристойної поведінки натовпу: мовляв, дванадцята година настала ще до прибуття його

КУПИТИ